

Hanefî Mezhebinde Akıl Hastalığı ve Baygınlık Dönemlerinde Edâ Edilemeyen İbadetlerdeki Kaza Sorumluluğunu Belirleyen İmtidât ve Tekrâr Nazariyesi

Ali Haydar BÖLÜKBAŞI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Asst. Prof., University of Recep Tayyip Erdogan Faculty of Law

Rize/TÜRKİYE

alihaydar.bolukbas@erdogan.edu.tr | orcid.org/0000-0002-4214-1165

Ali KUMAŞ

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Professor, Recep Tayyip Erdogan University Faculty of Theology

Rize/TÜRKİYE

ali.kumas@erdogan.edu.tr | orcid.org/0000-0001-6504-5363

Öz

Bu makale, Hanefî usûl-fürû literatüründe kaza sorumluluğunu belirleyen önemli bir kıstas olarak işlenen, imtidât ve tekrâr teorisini ele almaktadır. Çalışmanın temel amacı, imtidât teorisini ortaya koyup akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür dönemlerinde edâ edilemeyen ibadetlerin kaza sorumluluğuyla alakalı problemlerde, mezheplerin sundukları çözümleri Hanefî mezhebi ekseninde ortaya koymaktır. Akıl hastalığı ve

Geliş/Received: 25.02.2026 | **Kabul/Accepted:** 16.07.2026 | **Yayın/Published:** 02.09.2026

Atıf/Citation: Bölükbaşı, Ali Haydar - Kumaş, Ali. “Hanefî Mezhebinde Akıl Hastalığı ve Baygınlık Dönemlerinde Edâ Edilemeyen İbadetlerdeki Kaza Sorumluluğunu Belirleyen İmtidât ve Tekrâr Nazariyesi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 48 (2026), 1-29./Bölükbaşı, Ali Haydar - Kumaş, Ali. “The Theory of Imtidād and Takrār in Determining the Obligation to Make Up Missed Acts of Worship Owing to Mental Illness and Unconsciousness in the Hanafi School”. *Journal of Islamic Law Studies* 48 (2026), 1-29.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1897493>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Ali Haydar BÖLÜKBAŞI - Ali KUMAŞ | CC BY-NC-ND 4.0 International

baygınlık gibi sık karşılaşılan durumlarla alakalı çözümler ortaya koyması ve ulaşılabilen literatürde konunun imtidât ve tekrâr kavramları çerçevesinde müstakil olarak ele alınmamış olması, makalenin önemini artırmaktadır. İmtidât teorisini geliştiren mezhep olması açısından makale, büyük oranda Hanefî mezhebi üzerinden şekillendirilmiştir. İmtidât, ömrün ibadetin doğal süresini aşması, tekrâr ise özür dönemlerindeki ibadetlerin yinelenmesidir. Ulaşılan bulgulara göre Hanefîler, özür hâllerinde kazaya kalan ibadetlerde imtidât ve tekrâr şartının gerçekleşmemesi durumunda kaza sorumluluğunun devam edeceğini, kazaya kalan ibadetlerin çok olup imtidâdın gerçekleşmesi hâlinde ise kaza sorumluluğunun ortadan kalkacağını savunmuştur. Mezhep içerisinde imtidât ve tekrârın sınıрыyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır: Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre akıl hastalığı ve baygınlık durumunda kazaya kalan namazların üzerinden 24 saatten fazla bir zaman geçmedikçe kişinin kaza sorumluluğu düşmemektedir. 24 saatı geçtiğinde ise kazaya kalan namazlar, tekrâr etmiş olacağı için imtidât gerçekleşmiş olmaktadır. İmam Muhammed'e göre ise namaz ibadetinde kaza sorumluluğu, akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir özür, tam altı namaz vaktini kapsamadığı, diğer bir ifadeyle altı vakit boyunca sürmediği müddetçe düşmemektedir. Bunun bir sonucu olarak bayılan ya da aklî melekelerini yitiren bir kişinin üzerinden altı namaz vakti geçerse bu kişi kazadan sorumlu tutulamaz. Neticede İmam Muhammed'e göre tekrâr, namaz vakitlerinin tekrarı, diğer iki imama göre ise 24 saatlik zaman dilimlerinin tekrarıdır. Şâfiîler, kaza sorumluluğunun düşmesi için ömrün bir vakit boyunca sürmesinin yeterli olacağı görüşünü savunmaktadır. Makalede, imtidât ve tekrâr gibi kavramların Hanefîler tarafından geliştirilmiş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İbadetlerde ihtiyat ilkesinin belirleyici olması göz önüne alındığında Hanefîler'in çözümünün ihtiyata daha uygun olduğu görülmektedir. Mezhep içerisinde ihtiyat eksikli olma noktasında İmam Muhammed'in görüşünün, kolay belirlenebilir olma açısından ise Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşünün öne çıktığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Bilinç Kaybı, Akıl Hastalığı, İmtidât, Tekrâr.

The Theory of İmtidād and Takrār in Determining the Obligation to Make Up Missed Acts of Worship Owing to Mental İllness and Unconsciousness in the Hanafî School

Abstract

The article examines the previously unexplored theories of imtidād and takrār, which are treated as important criteria for determining the responsibility for missed prayers (qaza) in Hanafî usûl and furû literature. The main objective of the study is to present the theory of imtidād and discuss the solutions offered by the schools of jurisprudence, particularly the Hanafi school, regarding the problem of liability for missed prayers during periods of excuse, such as mental illness and unconsciousness. The importance of

this article is heightened by the fact that it offers solutions to common conditions such as mental illness and loss of consciousness, and that the topic has not been addressed independently in the available literature within the framework of the concepts of “İmtidâd” and “Tahrâr”. The article is largely shaped around the Hanafi school of law, as it is the sect that developed the theory of imtidâd (legal continuity). Continuation refers to the exemption exceeding the natural duration of worship, while repetition refers to the repetition of worship during periods of exemption. According to the findings, the Hanafis argued that in cases of excuse, if the conditions for imtidâd and tahrâr are not met for the missed worship, the obligation to make up for it continues, but if there is a lot of missed worship and imtidâd is fulfilled, the obligation to make up for it is lifted. There are two different views within the school of thought regarding the limits of imtidâd and tahrâr. According to Abû Hanîfa and Abû Yûsuf, in cases of mental illness and unconsciousness, a person’s obligation to make up missed prayers does not cease unless more than 24 hours have passed since the missed prayers. If 24 hours have passed, the missed prayers are considered to have been repeated, and thus imtidâd occurs. According to Imam Muhammad, the responsibility for missed prayers in the act of worship does not cease unless there is an excuse such as mental illness or unconsciousness that covers all six prayer times, or in other words, lasts for all six times. As a result, if six prayer times pass for a person who has fainted or lost their mental faculties, that person cannot be held responsible for the missed prayers. Ultimately, according to Imam Muhammad, repetition refers to the repetition of prayer times, while according to the other two Imams, it refers to the repetition of 24-hour periods. The Shâfi’îs are of the opinion that for the obligation to make up missed prayers to be waived, it is sufficient for the excuse to last for one prayer time. The article concludes that concepts such as imtidâd and tahrâr were developed by the Hanafis. Considering that the principle of caution is decisive in worship, the Hanafi solution appears to be more in line with caution. Within the school of thought, Imam Muhammad’s view is relatively cautious, but in terms of being easily identifiable, the views of Abû Hanîfa and Abû Yûsuf can be said to be more prominent.

Keywords: Islamic Law, Unconsciousness, Mental Illness, İmtidâd, Tahrâr.

Giriş

Bu makalede, Hanefî fîrû kitaplarının ibadetler, fıkıh usulü kitaplarının ise kudret bahislerinde işlenen; iyileşmeleri durumunda akıl hastası ve baygın kişilerin karşılaştıkları ibadet yükümlülüğü konusu “İmtidât” ve “tekrâr” kavramları üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür durumlarından kurtulan kişilerin ibadet sorumluluğunu ortaya koymaktır. Hanefîler, kaza sorumluluğunun

ortadan kalkması için özrünün bir ibadet vaktini kapsamasının yeterli olacağı görüşünü, ibadetlerdeki ihtiyat ilkesine aykırı buldukları için konuya imtidât kavramı çerçevesinden yaklaşan bir teori geliştirmişlerdir. Akıl hastalığı ve baygınlık hâllerinde bulunan kişilerin ibadet yükümlülüğünün belirlenmesi ve bu konudaki çözümlerin mezhepler arasında karşılaştırmalı olarak sunulmasının, alandaki problemlere netlik kazandırması beklenmektedir.

Şârî'nin hitabını anlama gücünden yoksun olmaları sebebiyle akıl hastalarından (mecnûn) ve ergen olmayan kişilerden ibadet sorumluluğu kalkmaktadır.¹ Ergenlik öncesinde ya da sonrasında oluşmuş olması fark etmeksizin şifa ve ayılmayla sonuçlandırılmasında akıl hastalığı ya da baygınlık durumlarında kişinin edâ edemediği ibadetlerin kaza sorumluluğu gündeme gelmektedir. Bu makalede, iyileşmeleri durumunda sözü geçen bireylerin edâ edemedikleri ibadetlerdeki kaza sorumluluğunun ne olacağı sorusuna cevap aranmaktadır. Hanefî mezhebine göre, bir kişinin akıl hastası olarak nitelenip bazı vecibelere karşı sorumluluğunun bulunmaması için özrünün imtidât² etmesi yani uzaması gerekmektedir. İmtidâdın gerçekleşmesi için de kazaya kalan ibadetlerin tekrâr etmesi şarttır. Çünkü edâ edilemeyen namazlar birikip tekrâr ederse bunları kaza etmek, kişi için bir zorluk oluşturmaktadır. Şâfiî mezhebinde ise cünûn manasındaki akıl hastalığı ya da bayılmanın namazların kaza sorumluluğunu düşürmesi için bu özürlerin yalnızca bir namaz vaktini kapsaması (istîâb) yeterli kabul edilmiştir.³

Sözü edilen bireylerin kaza sorumluluğu, Hanefî fakihlerinin yaygın olarak kullandıkları; “imtidât”, “tekrâr”, “istîâb” ve “ziyâde” gibi kavramlar üzerinden ele alınmıştır. İmtidât, akıl hastalığı ve baygınlık gibi özürlerin ibadetlerin edâ edilme süreleri bitene kadar devam etmesidir. Tekrâr ise bu özür dönemlerinde kazaya kalan ibadetlerin yinelenmesidir. İstîâb, özrünün ibadetin vaktini kapsamasıdır. Ziyâde ise farz olan bir ibadetin edâ periyoduna yeni bir ibadetin eklenmesidir.

Konu, doktrinde belli başlıklar altında işlenmediği için öncelikle Hanefî furû ve usûl literatüründe, imtidât ve tekrâr kavramının geçtiği tüm bölümler tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle, imtidât teorisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Kimi

¹ وَأَمَّا الْعَقْلُ وَالْبُلُوغُ فَلَا يَهُمَا لَا خِطَابَ بِذُنُوبِهِمَا bk. Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (Kahire: Matbaâtü Halebî, 1937), 4/88.

² Bu kelime makale boyunca, ıstılah manasında kullanıldığında şapkalı, sözlük anlamında kullanıldığında ise şapkasız şekilde tercih edilmiştir.

³ Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecrîd* (Kâhire: Dârü's-Selâm, 2006), 1/403; Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' Ali H* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/108; Ali b. Ebî Bekir el-Merginânî, *el-Hidâye* (Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 2004), 1/78; Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Minhatü's-sülûk* (Katar: Vizaretü'l-Evkâf, 2007), 192; Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (b.y.: Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 4/267.

durumlarda diğer mezheplerin kaynaklarına referans verilmiştir. İmtidât ve tekrâr kavramlarıyla alakalı yapılmış bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Çalışmada ortak isimdeki kaynakların farklı baskılarının kullanılmasının yol açacağı karışıklığı önlemek için metin içinde ve kaynakçada bu eserlerin sonuna makale yazarlarının ad ve soyadlarının baş harfleri eklenmiştir.

1. İmtidâd/İstîâb ve Tekrâr

İmtidât ve tekrârla alakalı kavramların açıklamasına girmeden önce bu mefhumların dayandığı hukuki ilke olan ihtiyattan bahsetmek gerekir. İslâm hukukundaki genel kabule göre, ibadetler ihtiyat temeli üzerine kurulduğu için teabbüdî alanda aslolan, bu düstura uygun hukuki çözümler üretmektir. İhtiyat, şüpheli konularda hata edilmemesi ve günaha düşülmemesi için en güvenli çözüm yolunu benimsemeyi ifade etmektedir.⁴ Bu ilke, bütün hukukçuların ittifak ettiği bir kural olmakla birlikte pratikte buna nasıl riayet edileceğine ilişkin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Kanaatimizce, akıl hastalığı ve baygınlık gibi özur dönemlerinde kazaya kalan ibadetlerin kaza sorumluluğunun düşmesi için Şâfiîler'in savunduğu, özrün bir vakti (*vaktu salâtin kamiletin*) kapsamının yeterli olacağı görüşü, ibadetlerdeki ihtiyat ilkesine aykırıdır. Buna karşılık, ihtiyat eklenli bir yaklaşımı esas alan imtidât ve tekrâr teorisi şu şekilde açıklanabilir:

1.1. İmtidâd (Uzayıp Aşma)

İmtidât, sözlük anlamı itibariyle uzayıp sürmek, sınırı/süreysi aşmak anlamlarına gelmektedir. Örneğin hastalığın uzaması ya da ağacın köklerinin uzaması için اِمْتَدَ kelimesi kullanılmaktadır.⁵ Hanefî hukuk literatüründeki kullanımlardan hareketle kanaatimizce şöyle bir imtidât tanımı yapılabilir: *Akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir özrün bu durumlarda kazaya kalan ibadetlerin birikerek "çok" kabul edilmesini sağlayacak süre boyunca devam etmesidir.* Kaza edilecek ibadetlerin kişiye zorluk oluşturacak kadar "çoğalmasını" belirleyen husus, ibadetlerin tekrâr etmesidir. Yani tekrâr sınırına ulaşan ibadetler çok kabul edilmektedir.⁶ Namaz özelinde ifade etmek gerekirse imtidât, özur dönemlerinde kazaya kalan namazların bir günün namaz vakitlerini ya da bir günlük süreysi aşır tekrâra girmesidir.⁷

⁴ H. Yunus Apaydın, "İhtiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/578.

⁵ اِمْتَدَ bk. Abdülhamid Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-lügati'l-'Arabiyyeti el-Mu'âsira* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2008), 3/2077.

⁶ وَاِمْتَدَّ أَنْ يَزِيدَ عَلَى يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ bk. Ebû Bekir b. Ali Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (b.y.: Matbaâtü'l-Hayriyye, 1322), 1/80.

⁷ Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Mısır: Mustafa Bâbî, 1970), 2/368.

İlgili başlıkta ayrıntısına temas edileceği üzere imtidâdın sınırı, ibadetin türüne ve doğal vaktine göre değişmektedir. Bu da namaz ibadetinde Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre, ömrün 24 saatten fazla sürmesi, İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre ise beş vakit namazın vaktinin üzerinden bir tam namaz vakti daha geçerek ömrün altı vakit boyunca devam etmesidir. Çünkü farz olan beş vakit namaz, bir günü yani 24 saati kapsamaktadır.⁸

Akıl hastalığının imtidât etmeden ortadan kalkmasıyla kişi, hiç akıl hastası olmamış gibi kabul edilir. Çünkü imtidâdın gerçekleşmemiş olması, kılınamayan namazların kaza edilmesinin insana zor gelmeyeceğini göstermektedir. Bu durumda akıl hastalığı, uyku ve bayılmaya benzetilmiştir. İfâ edilemeyen ibadetlerin kazasının yapılması mükellef için zorluk sayılmayacak akıl hastalığı, uyku ve bayılma gibi haller, yok hükmünde kabul edilir.⁹

1.2. İstîâb (Kapsama)

İmtidât ile istîâb, yakın anlamlı ve birbirinin yerine kullanılan kavramlardır. İstîâb, akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir ömrün ne kadar bir süreyi kapsadığını ifade etmektedir. İmtidât ise ömrün asgari süreyi aşıp uzamasıdır. Süreyi aşan her özü, özü itibarıyla farklı bir zamanı kapsamaktadır. Yani istîâbın sınırını, imtidât belirlemektedir. Özü, bir tam namaz vaktini istîâb edebileceği yani o kadarlık vakti kapsayabileceği gibi altı vakti de kapsayabilir. Birinci durum Şâfiî mezhebinde kaza sorumluluğunun düşmesi için yeterlidir. Ayrıca ömrün uzaması (imtidât) ve namazların tekrâr sınırına girmesi (haddü't-tekrâr) şartı aranmamaktadır. Buna göre, bir namaz vakti boyunca baygın kalan bir kişiden namazların kaza sorumluluğu düşmektedir.¹⁰ İkinci durumda ise tekrâr ve buna bağlı olarak imtidât gerçekleştiğinden, İmam Muhammed'e göre kaza sorumluluğu ortadan kalkacaktır.¹¹

Namaz gibi ibadetlerde, kaza zorunluluğunun düşmesinde esas alınacak olan süre, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre, akıl hastalığı ve baygınlık gibi özürlerin namaz ibadetinin günlük başlangıç ve bitiş periyodu olan 24 saati aşan, ondan daha fazla süren bir zamanı kapsamasıdır. Özü, yalnızca 24 saati kapsarsa kaza sorumluluğu düşmemektedir. İmam Muhammed'e göre ise ömrün beş vakti aşıp en az altı vakti kapsaması

⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/267.

⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/264.

¹⁰ Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/403; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 1/108; Merginânî, *el-Hidâye*, 1/78; Bedruddîn el-Aynî, *Min-hatü's-sülûk*, 191.

¹¹ Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1409), 1/217; Muhammed Emin Emîr Pâdişâh, *Teysîrü't-tahrîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/267; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 1/108.

gerekir. Zekâtta, ifâ edilmeyen ibadetın kaza sorumluluğunun düşmesi için hastalığının, ibadetın sorumluluk şartı olan bir yılı (havl) kapsaması (istîâb) şarttır. Oruçta ise imtidât şartı için bir aylık süre belirlenmiştir. Bir ay sürmeyen akıl hastalığı (cünûn-u gayr-ı mümted), kişinin kaza sorumluluğunu düşürmez. Çünkü ibadetın doğası gereği yeni bir oruç yükümlülüğü, bir yıl geçmeden, yani ikinci bir ramazan ayı gelmeden söz konusu olamaz.¹² Görülmektedir ki bazı ibadetlerde öZRÜN, ibadetın süresini aşmamakla birlikte bu süreyi tamamen kapsaması, yani istîâb etmesi, imtidâtın gerçekleşmesi için yeterli kabul edilmektedir.

1.3. Zorluk (Harec) Oluşturan Çokluk (Kesret)

Akıl hastalığı ve bayılma gibi durumlarda kazaya kalan ibadetlerin kaza sorumluluğunun düşmesini, bu dönemdeki ibadetlerin edâ edilmemesi değil, özür döneminin uzayıp (imtidât) edâ edilemeyen ibadetlerin kazasının kişiye zorluk oluşturacak kadar çok olması belirlemektedir. Bunun sınırını ise *tekrâr* veya *ziyâde* kavramları belirlemektedir. Yani özür dönemlerinde edâ edilemeyen ibadetler sürecin uzamasından dolayı tekerrür ederse kazaya kalan ibadetler “çok” kabul edilir. Kısa süreli akıl hastalığı döneminde kılınamayan namazların kaza edilmesi, mükellef için bir zorluk (harec) oluşturmazken *tekrâr* edip imtidât eden ibadetlerin kazası zorluğa sebep olmaktadır.¹³

Bir ibadetın gerekliliğinin ortadan kalkması, ancak bir zorluk gerekçesine dayanmalıdır. Bunun belirleyicisi ise ibadetlerin “çok” olması ilkesidir.¹⁴ Fakat bu hâliyle çokluk kavramı belirsiz kalmakta ve sınırı olmayan bir kavramı ifade etmektedir. Hanefîler, çokluğun sınırını *tekrâr* ölçütüyle (haddü't-tekrâr) çizmektedir. Diğer bir ifadeyle bir şeyin *tekrâr* etmesi, onun “çok” olduğunu göstermektedir. Çokluk ise genel manada zorluk doğurmaktadır. Sonuç olarak bir şeyin *tekrâr* ediyor olması, güçlüğü (harec) beraberinde getirmektedir.¹⁵ Özet olarak ifade etmek gerekirse, zorluğu belirleyen somut gerekçe “çokluk”, çokluğu belirleyen de ibadetın *tekrâr* sınırına ulaşmasıdır. Buna göre, akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür durumları uzun sürerse kazaya kalan namazlar

¹² Serahsî, *el-Mebsût*, 2/368; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/267; وَأَمَّا إِذَا كَانَ الْفَقْرُ بِسَبَبِ صَلَواتٍ وَعِنْدَ Osman b. Ali ez-Zeylaî, *et-Tebyînü'l-hakâik* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1314), 1/204, 340; لا يسقط عنه عند محمد ما لم يستوعب الإغماء أوقات ست Abdurrahmân b. Muhammed Dâmâd Efendi, *Mecma'u'l-enhur* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328), 1/155.

¹³ وَالْكَثْرَةُ تَحْصُلُ بِالدَّخُولِ فِي حَدِّ التَّكَرَّرِ. والدخول bk. Muhammed b. Ahmed Alâuddîn Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukaha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414), 1/192; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/265; وأول حد التكرار يحصل بكون الفوائد ستاً. فالمعتبر خروج وقت السادسة في ظاهر الرواية bk. Alî b. Sultân Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-İnâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009) 1/360.

¹⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159.

¹⁵ حد التكرار المقتضي للحرر bk. Muhammed b. Ali el-Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 97.

çoğalır ve bunların kaza edilmesi zorluğa sebep olur. Kazaya kalan namazların “çok” kabul edilmesi, özrünün 24 saatten fazla veya altı vakit sürmesine bağlıdır. Çünkü bu durumda tekrâr sınırına ulaşılmış olur.¹⁶

İbadetler açısından ifade edilecek olursa, namazlarda akıl hastalığının hâlinin altı vakit sürmesi ya da 24 saati aşması, oruçta bütün ramazan ayı boyunca devam etmesi, zekâtta ise bir yıl sürmesi (havl) durumunda baygınlık ya da akıl hastalığı “uzun”, kazaya kalan ibadetler de “çok” kabul edilmektedir. Çünkü bu durumda namaz ve oruçlar tekrâr sınırına ulaşmaktadır.¹⁷

Aklıl hastası ve baygın hâlde olan kişilerin tutamadıkları ramazan orucunu kaza etmeleri *zorluk (harec)* durumuna göre değişmektedir. Eğer akıl hastalığı ve uzun süreli bilinç kaybı hâli, ramazan ayının bir bölümünde ortaya çıkmışsa, bu durumda mükellefler hakkında *nefsü'l-vücûb*¹⁸ söz konusun olacağı için tutulamayan oruçları kaza etmeleri gerekir. Çünkü bir aydan daha kısa bir süreyi kapsayan bir orucu kaza etmek, *meşakkat* oluşturmaz. Fakat akıl hastalığı durumu bütün ramazan boyunca, hatta sonrasında da devam etmişse bütün ramazan orucunu kaza etmek, ciddi bir zorluğa yol açacağı için orucun kaza edilmesi gerekmez.¹⁹

1.4. Tekrâr

Tekrâr kelimesi, sözlük anlamı itibariyle bir şeyin ardı sıra gelmesi anlamına gelmektedir. Tekrâr şöyle tanımlanabilir: *Aklıl hastalığı gibi özür dönemlerinde edâ edilemeyen ibadetlerin kendi dönemlerinin sona ermesi ve yenisinin başlamasıdır.*²⁰ Başka bir ifadeyle tekrâr, ibadetlerin doğal süresi bitene kadar süren hastalık durumunun, fazladan bir zaman ya da ibadetin eklenmesiyle başa dönerek uzaması durumunu ifade etmektedir.²¹ Esas itibariyle bu da *tekrârü'l-vâcip/ibadeti edâ etme gerekliliğinin tekrârı* kavramına denk

¹⁶ Dâmâd Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 1/155; Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî, *Hâşiyetü Merâki'l-felâh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 443.

¹⁷ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1406), 1406; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217; Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik A.K* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/127; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159.

¹⁸ Hanefîlerin cumhuruna göre vücûbiyet, aslî'l-vücûb ve vücûbü'l-edâ olmak üzere ikiye ayrılır. Mükellef ve akıl, bâliğ olan bir Müslümanın ibadetle sorumlu olmasına *nefsü'l-vücûb* denir. Bu mükellefiyeti bizzat ya da mutlak surette yapması gerekliliğine ise vücûbü'l-edâ denir. Mesela oruç, akıl hastaları ile uzun veya kısa süreli bilinç kaybı yaşayan kişilere de vaciptir. (farz anlamında) Fakat bu vücûbiyet, vücûbu'l-asldır. Yoksa bu kişilerin vücûbü'l-edâ sorumluluğu yoktur. Bk. Kâşânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 2/88; Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî, *Tarikatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf* (Kahire: Dârü't-Türâs, 2007), 34.

¹⁹ Emîr Pâdişâh, *Teysîrü't-tahrîr*, 2/251.

²⁰ Ali Kumaş, *İslâm Engelliler Hukuku* (Rize: STS Yayınları, 2016), 147.

²¹ Kumaş, *İslâm Engelliler Hukuku*, 147.

gelmektedir.²² Öğle vakti girdiğinde farz olan, o günkü öğle namazının kılınmasıdır. Ertesi gün kişinin öğle namazı vaktine ulaşmasıyla, o günkü öğle namazının gerekliliği, zorunlu olarak tekrâr etmektedir. Aksi durumda bu, namazın kılınmasıyla ilgili emrin tekrârı gerektirmesine ilişkin bir durum değildir. Yani vakit, namazın kılınması gerekliliğini belirlemektedir.²³

İmtidât ve tekrâr arasındaki ilişki şu şekilde ifade edilebilir: Bir ibadetin akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir özür sebebiyle kazaya kalması neticesinde, genel kurala göre ibadetin kazası gerekmez. Mezheplerin görüşü bu yöndeyken Hanefîler, istihsana dayanarak bu durumdaki bir kişinin bazı ibadetlerini kaza etmesi gerektiğini savunmuştur. Burada, kaç vakit namazın kılınamamasından sonra kaza sorumluluğunun düşeceği önem arz etmektedir. Çünkü kazaya kalan ibadetler çok olursa bu ibadetlerin kazası ve o vakit içerisinde kılınması gereken farz namazlar kişiye zorluk oluşturacaktır. Bir ibadetin ne kadar kazaya kalması hâlinde çokluk sınırına ulaşacağı ve kazasının gerekmeceğini ise *imtidât* kavramı belirlemektedir. Baygınlık ya da akıl hastalığının süresinin uzaması durumunda kazaya kalan namazlar çoğalır ve bunları kaza etmek zorluğa sebep olur. Akıl hastalığı ve baygınlık kısa sürerse kılınamayan namazları kaza etmek zorluk oluşturmaz. Burada namazların çok oluşunu belirleyen husus, özür nedeniyle kılınamayan namazların bir gün bir geceyi (24 saat) aşmasıdır. Çünkü bu durumda artık namazlar tekrâr sınırına (*haddü't-tekrâr*) girmiş olur. Bu hâliyle bakıldığında, 24 saatlik namazları kaza etmek, kişiye bir zorluk oluşturmamaktadır.

Tekrârla alakalı ayrıntılı hükümler, ilgili ibadet başlıklarında ele alınacaktır. Tekrâr kavramının anlaşılması için *ziyâde* ve *bir gündüz bir gece* kavramlarının netlik kazanması gerekmektedir.

1.4.1. Ziyâde

“Ziyâde” ve “tekrâr” kavramları yakın anlamlara sahiptir. İmam Muhammed’in vakti esas aldığı görüşünden hareketle söylemek gerekirse özür dönemlerinde beş vakit namaz ve fazladan (*ziyâde*) bir namazın kazaya kalmasıyla tekrâr gerçekleşmektedir. Bu yönüyle ziyâde, tekrârın şartıdır. Şöyle ki özür dönemlerinde kazaya kalan namazlar beşi aşarsa yani ziyâde ederse tekrâr gerçekleşmiş olmaktadır. Namazda tekrâr sınırına girilmesinin ölçütü 24 saatin, fıkıh kitaplarındaki tabiriyle *bir gündüz bir gece* (*yevmun ve leyletün*) üzerine çıkılmasıdır (الزيادة على يوم وليلة). Bunun sebebi, farz namazların vakti, kabaca günün aydınlık ve karanlık kısımlarını, diğer bir ifadeyle 24 saati kapsamaktadır. Bir gündüz bir geceyi aşan kısmın namaz vakitleri mi yoksa zaman dilimi mi olduğu

²² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/208.

²³ Ahmed b. Muhammed eş-Şâî, *Usûlü's-Şâî* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1982), 131.

Hanefî mezhebi içerisinde tartışmalıdır. İmam Muhammed, bir gün bir gece üzerine ziyadeyi namaz vakitleri olarak belirlemiştir. Buna göre bir kişi, örneğin öğle vaktinde aklını yitirse ve bu hâl ertesi gün öğle vaktinin tekrar girmesine kadar devam etse, bir gün bir gece şartı (istîâb) gerçekleşmiş olur. 24 saati aşarak ömrün ilk başladığı namaz vaktinin girmesiyle tekrâr, dolayısıyla da imtidât gerçekleşeceği için kişinin kaza sorumluluğu ortadan kalkmış olur. Ebû Yûsuf ve bir rivayete göre de Ebû Hanîfe ise bir gün bir geceyi aşmayı zaman dilimi (sâât) üzerinden belirlediği için ikinci gün, baygınlık ya da akıl hastalığının başladığı vaktin gelmesiyle yani 24 saatin dolup bir an (sâât) geçmesiyle tekrâr gerçekleşmiş olmaktadır. İlk görüş ihtiyat açısından, ikinci görüş ise kolay belirlenebilmesi açısından tercih sebebidir.

Bu bakış açısı farklılığının pratik sonucuna şu örnek verilebilir: Bir kişi, zeval vaktinden önceki kaba kuşluk (dahvetü'l-kübrâ) vaktinde bayılıp ertesi gün, zevalden biraz önce ayılsa (kaba kuşlukla zeval arası bir zaman dilimi) Ebû Yûsuf'a göre, namaz sorumluluğunun düşmesinde namazın kılındığı günün zaman dilimi (sâ'âtü's-salavât) esas alındığı ve kaba kuşluk vakti zeval vaktinden önceki bir zaman dilimi olduğu için baygınlığın süresi 24 saati aşmış olur. Dolayısıyla bu kişinin kılamadığı namazları kaza etmesine gerek yoktur. İmam Muhammed, namaz vakitlerini (evkâtü's-salât) esas aldığı için bu kişinin kılamadığı namazları kaza etmesi gerekir.²⁴ Çünkü ilk gün kaba kuşluk vaktinden ikinci gün kaba kuşluk vaktine kadar olan sürede ziyâde ve tekrâr gerçekleşmediği için imtidât söz konusu değildir. 24 saat üzerine ziyâdenin yani tekrârın gerçekleşmesi için ise beş vakit namaza ek olarak yeni bir namazın vaktinin girmesi gerekir. Bu da mevcut vaktin çıkması ve öğle vaktinin girmesini gerektirir ki bu örnekte öğle vaktinin henüz girmediğinden söz edilmektedir. Dolayısıyla tekrâr ve imtidât şartı gerçekleşmediği için mükellefin kaza sorumluluğu devam etmektedir.

Oruç ve zekâtta tekrârın varlığından söz etmek için ziyâde kavramı belirleyici değildir. Oruçta ömrün ramazan ayının tamamı boyunca devam etmesi (istîâb), zekâtta ise bir yıl geçmesi (havl) durumunda baygınlık ya da akıl hastalığı “uzun”, kazaya kalan ibadetler de “çok” kabul edilir. Çünkü bu durumda zekât ve oruç, tekrâr sınırına ulaşmıştır. Bu ibadetlerde sorumluluğun düşmesi için ziyâdenin gerçekleşmesi şart koşulsaydı oruç ve zekât sorumluluğunun başlayacağı yeni bir yılın gelmesi gerekecekti. Bu da kaza sorumluluğunun düşmesini zorlaştıran ve fıkıhın kolaylaştırma ilkesine aykırı olan bir durumdur.²⁵

²⁴ Hüseyin b. Ali es-Sıgnâkî, *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye* (Medîne: Merkezî'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1438), 4/105; Bedruddîn el-Aynî, *Minhatü's-sülûk*, 192; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/267.

²⁵ Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr*, 1406; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik* A.K., 2/127; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159.

1.4.2. Bir Gündüz Bir Gece (24 Saatlik Bir Gün)

İbadetlerde kaza sorumluluğunu düşüren hususun, kazaya kalan namazların tekrâr sınırına ulaşarak özrün imtidât etmesi olduğu ifade edilmişti. Tekrârın başladığı nokta, özrün 24 saatlik bir süreyi, kitaplardaki ifadesiyle bir gündüz ve bir geceyi (يوم وليلة), aşmasıdır. *Bir gündüz bir gece* ifadesinin 24 saat olduğunu açıkça ifade eden âlim, Molla Fenârî'dir.²⁶ Ancak, 24 saatlik *bir gündüz bir gece* şeklindeki zaman diliminin üzerinden fazladan (ziyâde) bir miktar süre geçmesinde esas alınacak ölçüt, İmam Muhammed'e göre namaz vakitlerinin geçmesidir. Çünkü tekrâr, kazaya kalan namazların altı sayısına ulaşmasıyla söz konusu olmaktadır. Bunun içindir ki altı namaz vakti geçmeden 24 saatin üzerinde bir zaman dilimi geçse de kaza sorumluluğu düşmemektedir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre ise 24 saatlik zaman dilimi üzerinden bir anın geçmesi gerekir.²⁷ Meydânî (ö. 1298/1881), İmam Muhammed'in görüşünün daha isabetli olduğunu söylemektedir.²⁸

2. Ehliyet ve Kudret

Şâriin hitabı karşısında kulun durumu izah edildikten sonra, kişinin emredilen fiili yerine getirmesine imkân sağlayan ehliyet ve kudretinin önemini belirtmek gerekir. Akıl hastalığı ve baygınlık gibi ehliyeti olumsuz etkileyen durumlarda *kudret* kavramı belirleyici bir rol oynamaktadır. Kudret, aklî ve bedenî yeti/imkânları içine alan bir kavramdır. Akıl hastalığı, aklı bütünüyle ortadan kaldırmakta, baygınlık ise aklı ortadan kaldırmamakla birlikte aklın işlevlerini gerektiği şekilde yerine getirmesine engel olmaktadır. Kişinin gerekli idrak ve temyiz gücüne sahip olmadan Şâriin hitabını anlaması tasavvur edilemez. Kulun kendisinden istenen fiili yerine getirebilmesi için öncelikle Şâriin hitabını ve bu hitabın neyi gerektirdiğini idrak etmesi gerekir. Bu bakımdan bilgi, kudretin kullanılabilmesi açısından temel bir unsurdur. Bilginin bulunmadığı yerde kudretten de söz edilemez. Kudretin ortadan kalkmasıyla da edâ ve kaza sorumluluğu, yani ehliyet ortadan kalkmaktadır. Bu sebeple Allah Teâlâ, peygamberlerini akıl hastalığına yakalanmaktan korumuştur. Başka bir açıdan ifade etmek gerekirse, aklın

²⁶ وعندهما بالزيادة على أربع وعشرين ساعة bk. Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Füsûlü'l-bedâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/324.

²⁷ Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-‘Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/651; Molla Fenârî, *Füsûlü'l-bedâi'*, 1/324; بكون الفوائت سناً bk. Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-İnâye*, 1/360.

²⁸ Abdülganî b. Tâlib Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamit (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 1/102.

ortadan kalkmasıyla edâ ehliyeti de ortadan kalkmaktadır. Ehliyet olmadan ise bir ibadetin edâ ve kaza sorumluluğundan yani vücûbiyetinden söz edilemez.²⁹

3. Vücûbiyet Çeşitleri

Bir ibadetin farz oluşunun hükmü diğer bir ifadeyle sonucu, yapanın sevaba nail olması, terk edenin ise cezaya çarptırılmasıdır.³⁰ Bir ibadetin vücûbiyeti, yani kişinin o ibadeti yapma sorumluluğu edâ ve kaza olmak üzere ikiye ayrılır. Kişinin bir ibadeti vak-tinde yapma sorumluluğuna edâ, vakti geçen ibadeti sonradan yerine getirme sorumluluğuna ise kaza denmektedir. Edâ sorumluluğu ortadan kalkmadan kaza sorumluluğunun ortadan kalkması beklenemez. Kaza sorumluluğunun ortadan kalkması, kazaya kalan namazların çokluğuyla bağlantılıdır.³¹ Bunu da belirleyen, imtidât ve tekrâr teorisi-dir. Tekrar sebebiyle imtidât eden akıl hastalığı ve baygınlık gibi özürler kaza sorumluluğunu düşürmektedir.

İmtidât ve tekrâr teorisi, mükellefin kaza sorumluluğu üzerinde belirleyici bir ilkedir. Bir mükellefin sorumluluk alanı, iki farklı yönden sınıflandırılabilir. Hanefîlerin cumhuruna göre vücûbiyet, *aslî'l-vücûb* ve *vücûbü'l-edâ* olmak üzere ikiye ayrılır.³² Âkil ve bâliğ olan bir Müslümanın ibadetle sorumlu olmasına *nefsü'l-vücûb* denir. Bu mükellefiyetin bizzat veya mutlak manada yerine getirilmesinin gerekli oluşuna ise *vücûbü'l-edâ* denmektedir.³³ Söz gelimi, seferi olan bir kişiye oruç ibadetinin farz oluşu, *nefsü'l-vücûb*/*aslî'l-vücûb* kapsamındadır. Fakat aynı kişinin mutlak surette oruç tutması, *vücûbü'l-edâ* değildir. Çünkü seferi olan kişilerin oruç tutmama ruhsatı vardır. Benzer durumda âkil, bâliğ ve yeterli mali güce sahip olup sağlık durumu hac ibadetini yapmaya müsait olmayan bir Müslüman için hac, *nefsü'l-vücûb* iken *vücûbü'l-edâ* değildir. Bu bağlamda, aklî melekeleri yerinde olmayan (mecnûn) kişilerin ibadetlere *nefsü'l-vücûb*, bunun sonucunda da *vücûbü'l-edâ*sının olmadığı söylenebilir. Bunun gerekçesi, ibadetlerde akla ve sağlıklı bir tercih yetisine (ihtiyar-ı sahih) sahip olunmaksızın *nefsü'l-vücûbun* söz konusu olmamasıdır.³⁴ Zekât özelinden ifade edilecek olursa, zekâtın farz oluşu naslarla sabittir. Fakat zekâtın *vâcibü'l-asl* olması, akılla bilinmektedir. Bu da malın şükürü ve muhtaçları gözetmeye güç yetirecek zenginlik seviyesinde olmaya yönelik bir şükürdür.³⁵

²⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/264, 265.

³⁰ Üsmendî, *Tarikatü'l-hilâf*, 34.

³¹ Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr*, 106; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159.

³² Üsmendî, *Tarikatü'l-hilâf*, 34; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâî*, 2/88.

³³ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâî*, 2/88.

³⁴ Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1316), 2/173.

³⁵ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâî*, 2/20.

3.1. Aslü'l-vücûb

Aslü'l-vücûb, bir sebebe bağlı olarak farz bir ibadetin Müslümanın zimmetinde sabit olmasıdır. Bu gereklilik bir hitaba değil, bir sebebe bağlı olarak sabit olmuştur. Bu yükümlülükte, kişinin aklî ve bedeni bir yetiye sahip olması veya kulun o fiili isteyip istememesi aranmamaktadır. Aslü'l-vücûb, kulun rızası veya iradesi aranmaksızın Allah'ın bir şeyi ona farz kılmasıdır. Dolayısıyla Hanefîler'in cumhuruna göre, akıl hastalığı (cünûn) kişide aslü'l-vücûba engel bir durum değildir. Çünkü aslü'l-vücûb, zimmetle alakalı olan bir durumdur. Akıl hastasının zimmeti vardır. Bundan dolayı akıl hastası kişi, mirasçı ya da miras bırakan olabilir. Ayrıca sevap kazanmaya da ehliyetlidir. Çünkü bu kişi akıl hastası da olsa neticede Müslüman bir bireydir. Müslüman, sevap kazanıp günah işleyebilen ve zimmeti olan kişidir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, oruca niyet edip başlayan ardından öğle vakti aklî melekelerini yitiren kişinin orucu farz bir ibadet olarak kabul olur. Neticesinde de bunun sevabını alır. Çünkü akıl hastalığının ibadet yapma bunun sevabını almaya veya ibadetin farz oluşuna bir engeli yoktur. Ayrıca akıl hastalığı, orucun rûknü olan imsâka da bir engel teşkil etmemektedir. Dolayısıyla ne akıl hastalığı ve baygınlık ne de çocukluk, aslü'l-vücûba manidir.³⁶

Vücûbü'l-edâ ve aslü'l-vücûbla ilgili bir ayrım da şudur: Hadis-i şeriflerdeki, “*Büluğa erinceye kadar çocuktan, uyanana kadar uykudaki kişiden ve iyileşene kadar akıl hastasından sorumluluk kaldırılmıştır.*”³⁷ ifadesiyle kastedilen, bu kişilerden aslü'l-vücûbun kaldırılması değildir. Aksine bu kişilerin vücûbü'l-edâ yani ilgili ibadeti îfâ (teklîfü'l-edâ) sorumluluğu kaldırılmıştır. Bunun içindir ki uyuyup bir namazı kaçırın kişinin kaza sorumluluğu devam etmektedir. Uyuması, o ibadetin farz oluşunu ortadan kaldırmaz. Ayrıca uyuduğu vakit kılamadığı namazları uyandığında kaza etmesi bir zorluğa sebep olmaz. Akıl hastalığının aslü'l-vücûbu ortadan kaldırmaması, aslü'l-vücûbun kişinin zimmetiyle alakalı oluşundandır.³⁸

3.2. Vücûbü'l-edâ

Vücûbü'l-edâ, vacibin îfâ edilerek zimmetteki sorumluluğun düşürülmesidir. Vücûbiyetin bu türü, (şâriin) hitabına bağlı olarak sabit olmuştur. Bunun içindir ki kişinin Şâriin hitabını anlayabilecek ve hitabın içeriğindeki emri yerine getirebilecek zihni ve bedeni yetiye sahip olması gerekir. Şâriin hitabını anlayamayan ya da hitabın içeriğindeki emri îfâ edemeyen kişiler, hitabın içeriğinden de sorumlu tutulamazlar. Bu

³⁶ bk. وهو اشتغال الذمة بالواجب وأنه ثبت بالأسباب لا بالخطاب، ولا تشترط القدرة لثبوته بل ثبت جبراً من الله تعالى شاء العبد، أو أبى. Serahsî, *el-Mebsût*, 3/88; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 2/88; İbn Emîru Hâc, *Takrîr ve't-tahbîr*, 2/173.

³⁷ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Talâk”, 15; Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Hudûd”, 15.

³⁸ Aynî, *el-Binâye*, 4/97; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/173.

yönüyle aklî melekelerini kullanamayacakları için akıl hastaları, baygın ya da uzun süreli bilinç kaybı yaşayan ve uyuyan kişiler, şâriin hitabını anlamada ve hitabın içeriğindeki emri gerçekleştirme konusunda bir yetiye sahip değildirler. Nitekim orucun rüknu olan imsâk, niyet olmaksızın gerçekleşmez. Söz konusu kişilerin niyet yapma yetileri yoktur. (Niyet ehli değildir.) Dolayısıyla bu şartlar altında bulunan kişiler için vücûbu'l-edâ sorumluluğu yokken haklarında vücûbü'l-asl söz konusu olmaktadır. Çünkü vücûbü'l-asla, hitabı anlama ve içeriğindeki emri yerine getirme yetisi şart değildir.³⁹

Aslî olsun ârizî olsun, kısa süreli olsun uzun süreli olsun, akıl hastalığı, vücûbü'l-edânın düşmesine sebeptir. Hanefîler'den İmam Züfer (ö. 158/775) ile Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin kanaati bu yöndedir. Bu fıkıh âlimlerine göre, akıl hastalığı bir namazın vaktini tamamen kaplarsa kaza sorumluluğu düşmektedir. Çünkü vücûbiyetin tahakkuk edeceği vakitte mükellefiyetin şartı olan bilinç kaybolmakta ve kişinin fiili tasavvur etmesi imkânsız hâle gelmektedir. Edâ sorumluluğunun oluşmadığı bir yerde de kaza sorumluluğundan söz etmek mümkün değildir.⁴⁰ Ayrıca, zihni melekeler noktasında akıl hastasının durumu, küçük çocuğun durumundan daha kötüdür. Çünkü küçük çocuk, bazı durumlarda aklını kullanıp doğru kararlar alabilmektedir. Fakat akıl hastası için böyle bir durum söz konusu değildir. Küçüğün kaza yükümlülüğünün olmadığı yerde akıl hastasının da kaza yükümlülüğünün olmaması, evleviyet ilkesinin bir neticesidir.⁴¹

4. İlet-Hikmet Noktasında İmtidâd Teorisi

İmtidât, tekrâr, çokluk ve zorluk (harec) gibi kavramaların hangisinin illet, hangisinin hikmet boyutunda olduğunun belirlenmesi, hükümlerin kaynağının ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Fıkıh kitaplarındaki okumalardan elde edilen bilgilerden hareketle, illet-hikmet noktasında imtidât ve tekrâr teorisinin yeri, kanaatimizce şu şekildedir: Akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür durumlarında kazaya kalan

³⁹ Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl* (Katar: Metâbi'u'-Davha, ts.), 1/742; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 2/88.

⁴⁰ Hanefîler, çoğunluğu teşkil eden bu görüşteki fıkıh âlimlerinin delillendirmesini, “fesâd-ı vaz”ın, yani bir illetin gereğine aykırı bir sonucun ortaya çıktığını gerekçesiyle reddetmektedir. Geniş bilgi için bk. Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/38; Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2/276, 283; Abdurrahmân el-Cezîrî, *Kitâbü'l-fıkıh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/16, 62; Ahmed el-Hus-husî, *el-Hamk ve'l-cünûn* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câm'iyye, 1993), 70.

⁴¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/38, 39; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/278, 280; Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr AK* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/372; Muhammed b. Muhammed el-Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr* (Riyad: Mektebetü'n-Nizârî, 2005), 4/1258; Ali Kumaş, *İstîtât* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 39.

namazların kaza sorumluluğunun düşmesini belirleyen illet, özür döneminin uzaması yani imtidâttır. Çünkü özür döneminin uzaması sonucunda edâ edilemeyen namazların kaza edilmesinde zorluk yaşanır. Diğer bir ifadeyle bir hastalık döneminde kazaya kalan namazlar imtidât edip bu imtidât sebebiyle tekrâr ediyorsa, bunların kaza sorumluluğu ortadan kalkmaktadır. Bu hükmün hikmeti yani bir anlamda gerekçesi ise hastalık döneminde kazaya kalıp özrün imtidât etmesi sebebiyle tekrâr eden namazların sayıca çok olması, bunları kaza etmenin mükellef için zorlaşmasıdır. İmtidâtla tekrâr arasındaki ilişki ise şu şekilde ifade edilebilir. İmtidât, hükmün illeti, tekrâr ise bu illeti görünür kılan objektif ölçüttür.⁴²

İmtidât ve tekrâr, bir şeyin illet olması için aranan en önemli şartlardan olan *munzabıt olma* vasfını taşımaktadır. *Zorluk ya da çokluk* ise kişiden kişiye durumdan duruma değişkenlik gösteren bir kavram olduğu için munzabıt olma özelliğine sahip değildir. Dolayısıyla bir hükmün illeti olamaz. Kudûrî'nin (ö.428/1037) açıklamalarına bakıldığında kişinin kaza sorumluluğunu ortadan kaldıran hususun ibadetlerin çok oluşu değil, Allah'ın verdiği yani semâvî bir sebepten dolayı ifâ edilemeyen ibadetlerin kazasının *meşakkat* gerektirmesi olduğu görülecektir.⁴³ Kanaatimizce Kudûrî, açıklamalarında hikmetle ta'lîl yapmaktadır. Buraya bakıldığında, illetin *çokluk* değil, *meşakkat* olduğu gibi bir izlenim çıkmaktadır. Esas itibariyle illet, imtidât olmalıdır. Çokluktan kaynaklanan zorluğun önlenmesi, bir yönüyle hikmet olabilir. Bununla birlikte, çokluğun ve meşakkatin sınırını da özür durumunda kazaya kalan namazların imtidât ve tekrâr etmesi belirlemektedir. Bu durum, hükmün illetinin imtidât olduğu yönündeki kanaati güçlendirmektedir.

İslâm hukukçuları uzun süreli akıl hastalığı durumunda yükümlülüğün düşmesini *zorluk ve sıkıntı* hikmetiyle açıklamaktadırlar. Buna göre, uzun süreli akıl hastalığı sırasında kılınamayan namazların kaza edilmesi, kazaya kalan namazların çok oluşu sebebiyle kişiye bir zorluk vermektedir. Buna karşın, özrün kısa sürmesi sebebiyle kılınamayan namazlar az olacağı için bunların kaza edilmesinde bir zorluk oluşmamaktadır. Hâlbuki Allah (c.c.) bu şekilde büyük meşakkat getiren fiillerin sorumluluğunu kullarından kaldırmıştır.⁴⁴ Bu durum, kadınların adet dönemlerinde kılamadıkları namazları kaza etmemelerinin gerekçesinde de söz konusudur. Her ay adet gören bir kadının namazlarını kaza etmesi, kendisi için ciddi manada bir meşakkate sebebiyet verecekken ramazan ayı içerisindeki adetli günleri kaza etmesinde aynı zorluk söz konusu

⁴² لَأَنَّ كَثْرَةَ الشَّيْءِ مَا يَدْخُلُ فِي حَدِّ التَّكَرُّارِ bk. Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr*, 106; Meydânî, *el-Lübâb*, 1/101.

⁴³ والجواب: أنا لا نسلم أن كثير الإغماء يسقط الفرض، وإنما يسقط بالحق المشقة في القضاء فيما تركه بعذر من جهة الله تعالى bk. Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/402.

⁴⁴ el-Bakara 2/286.

olmayacaktır. Aynı şekilde, uzun süren bir akıl hastalığından sonra iyileşen kişi, hem içinde bulunduğu vaktin yükümlülüklerini edâ hem de akıl hastasıyken geçen vakitlerin ibadetlerini kazâ etmekle sorumlu tutulursa kendisi için büyük bir meşakkât söz konusu olacaktır. Fakat bu tür bir meşakkatten bahsedebilmek için kazaya kalan ibadetlerin çok olması gerekmektedir. Bu da her bir ibadetin kendi doğal süresini bitirip *tekrâr* etmesiyle gerçekleşmektedir. Sözelimi, beş vakit farz namazın toplamı 24 saatlik bir günü kapsamaktadır. İkinci güne intikal etmesiyle birlikte *tekrâr* vasfı gerçekleştiği için kazaya kalan namazlar çok kabul edilmektedir.⁴⁵

5. İbadetlerde Kaza Sorumluluğu

İbadetlerde kaza sorumluluğunun hangi durumda ortadan kalktığını doğru değerlendirebilmek için öncelikle Hanefîler'in "cins" kavramına yüklediği anlamın açıklanması gerekir. Zira imtidâtın gerçekleşip gerçekleşmediği, her ibadetin kendi cinsine ait tabii süresi esas alınarak belirlenmektedir. Cins kavramı, farz olan bir ibadet türünü genel olarak ifade eder. Örneğin, *vaktü cinsi's-salât* denildiğinde belirli bir namaz değil, farz olan beş vakit namazın oluşturduğu ibadet bütünüdür. Çünkü namazların kazasının düşmesini gerektiren meşakkat ve çokluk gibi hikmetler, objektif olarak belirlenebilir bir sınıra sahip değildir. Bu sebeple Hanefîler, sübjektif meşakkat yerine özüne ibadetin doğal süresini kapsayıp aşmasını esas almışlardır. Namaz cinsi bakımından bu süre yirmi dört saattir. Dolayısıyla yirmi dört saat içinde farz olan namazlar tamamlanmakta, ertesi gün ise aynı ibadet cinsinin vücûbiyeti yeniden başlamaktadır.⁴⁶

5.1. Namaz

Fıkıhın genel kuralları gereği, ilâhî hitabı anlama gücünden yoksun olması sebebiyle akıl hastaları ve akli melekeleri zayıflamış (ma'tûh) kişilerin ibadetin edâ sorumluluğu düşmektedir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre akıl hastalığının 24 saati doldurması, İmam Muhammed'e göre ise altı vaktin kazaya kalması (imtidât) buna bağlı olarak da namazların akıl hastasıyken *tekrâr* etmesi sebebiyle kaza mükellefiyeti düşmektedir. *İmtidât* ve *tekrâr* vasfının yokluğu durumunda ise kişi, akıl hastasıyken kılamadığı namazları kaza etmek mecburiyetindedir. Hanefîler istihsan delili gereğince, bu hükmü

⁴⁵ Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 4/1260, 1261; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/278, 280; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* A.K, 4/373, 374; Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 1/1260, 1261; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik* A.K, 2/127; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr Ali H* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/570, 573; Veliyyüddîn Muhammed el-Ferfûr, *el-Müzhep* (Şam: Mektebetü Dârü'l-Ferfûr, 1999), 2/414, 416, 417; Hushuşî, *el-Hamk ve'l-cünûn*, 8/127.

⁴⁶ *لَمْ تَكُنْ لَكُنْ نَهَاةً يُمْكِنُ ضَبْطُهَا اَعْتَبَرْنَا هُوَ اَنْ يَسْتَوْعِبَ الْعَذْرُ وَطَيْفَةُ الْوَقْتِ اِلَّا اَنْ وَقْتُ جَنْسِ الصَّلَاةِ يَوْمَ وَلَيْلَةٍ* bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/267.

verirlerken kısa süreli akıl hastalığını uyku ve bayılmaya benzetmiştir. Bunun sebebi, bu tür akıl hastalığının uyku ve bayılma gibi ârızî bir durum olup⁴⁷ imtidât gerçekleşmeden ortadan kalkmasıdır.⁴⁸

Namazda imtidâtın gerçekleşme sınırı, kazaya kalan namazların kaza edilmesi neticesinde zorluk oluşacak kadar çok olmasıdır. Akıl hastalığının uzamasıyla kazaya kalan ibadetlerin çok oluşu neticesinde bu kadar namazı kaza etmek, zorluk oluşturmaktadır. Bilhassa kişi, baygınlık ve uzun süreli bilinç kaybı hâlinde kurtulduğunda kazaya kalan ve o vakitte kılacağı namazlar çakışır. Burada, kazaya kalan namazların hangi miktarının çokluk sınırına gireceğinin belirlenmesi gerekmektedir. Çokluğun üst sınırı olmadığı için bir şeyin çok sayılabilmesinin alt sınırını belirlemek gerekir. Bu da Şâfiî mezhebinde, insanın başına gelen akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir özrün bir namaz vakti sürece kadar devam etmesidir. Hanefî mezhebinde ise birinci görüşe göre özrün 24 saat, diğer görüşe göre ise altı vakit namazın kazaya kalacağı kadar bir vakit sürmesi gerekir.⁴⁹ Bu ikinci görüşe göre, yaşadığı hastalık sebebiyle beş vakit veya daha az namazı kılamayan kişinin namazlarını kaza etmesi gerekirken altı vakit namaz kılamayan kişinin namazlarını kaza etmesi gerekmez. Çünkü özür, beş namaz vaktini kapsamıştır (imtidât). Esas itibarıyla genel kurala göre, özrün namaz vaktinin tamamını kapsamaması durumunda kaza sorumluluğunu düşürmesi gerekirdi. Fakat bu konuda Hanefîler istihsan yoluna başvurarak 24 saati aşan, diğer görüşe göre ise altı namaz vakti boyunca süren özür durumunun kaza sorumluluğunu düşüreceğini savunmuştur.⁵⁰

Edâ edilemeyen namazların kazasının farz olması için gereken şart, fıkıh âlimleri arasında tartışmalıdır. Bu tartışmalar neticesinde ortaya çıkan ve temsilciliğini İmam Muhammed'in yaptığı görüşe göre, akıl hastalığı ya da bayılma, beş namaz boyunca sürerse bu namazların kaza edilmesi gerekir. Daha fazla olursa, söz gelimi kişi altıncı vakit

⁴⁷ Hanefî mezhebinde bir fiilin edâsında ârızî olan şey yok hükmünde kabul edilmektedir. Çünkü onlara göre bir kimse imsaktan önce oruca niyet etse ve akşama kadar uyusa, baygın kalsa veya cinnet geçirse orucu sahih olur. Hâlbuki oruçta yemek ve içmekten iradî olarak uzak durması gerekirken yukarıdaki durumlarda bu özellik gerçekleşmemektedir. Fakat bu özürler, akşamdan sonra ortadan kalktığı için ârızî kabul edilmekte, bu da yok hükmünde olduğu için orucun iradî olarak tutulduğu varsayılmaktadır. Bir ibadetin edâsındaki asıl maksat budur, mesele bu şekilde kabul edilirken vesile olan bir ibadetin vücûbiyetinin tahakkuk etmesinde evleviyetle bu kural geçerli olur. Bk. Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 4/1260, 1261.

⁴⁸ Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 4/1260, 1261.

⁴⁹ أَنَّ الْإِمْتِدَادَ فِي حَقِّ الصَّلَاةِ وَسَائِرِ الْعِبَادَاتِ يَحْضُلُ بِالْكَثْرَةِ الْمَوْقِعَةِ فِي الْحَرْجِ bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/265; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/160.

⁵⁰ İbn Nüceym, *Bahrü'r-râik A.K.*, 2/127.

namazını kaçırırsa yani altıncı namazın vaktini geçirirse artık bu namazları kaza etmesine gerek yoktur. Çünkü bu durumda kazaya kalan namazların sayısı altı olacaktır.⁵¹

Altı vakit namazın kazaya kalması, mükelleften kaza sorumluluğunu düşürmektedir. Çünkü İmam Muhammed'e göre altı vaktin kazaya kalması, namazların tekrâr sınırına ulaştığının bir alametidir. Burada, zâhirü'r-rivâyeye göre, namazlar tekrâr sınırına altıncı vaktin gelmesiyle değil bitmesiyle girmektedir. Bununla birlikte, İmam Muhammed'den altıncı vaktin girmesinin yeterli olacağı şeklinde bir görüş de nakledilmiştir.⁵²

5.2. Oruç

Akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür sebebiyle ramazan ayında tutulamayan oruçların sorumluluğunun düşmesi için özrün tüm ramazan boyunca devam etmesi gerekir. Özrün bütün ramazanı kaplaması nadir görülen bir durum değildir. Böyle bir durumda tutulamayan oruçların kaza edilmesi kişi için zorluğa sebep olur. Ramazan ayının tamamını kapsamayan özür durumlarında imtidât gerçekleşmemiştir. Çünkü bu durumda tutulamayan oruçların kaza edilmesi insana zor gelmez.⁵³ İmtidâdın gerçekleşmesi için namazda aranan tekrâr şartı oruçta aranmamaktadır. Oruçta tekrâr vasfının şart koşulması durumunda ise 11 ayın geçmesi, yani bir sonraki ramazan ayının gelmesi gerekecektir.⁵⁴

Ramazan ayı boyunca akıl hastalığı kesintisiz devam eden bireyin orucu edâ ve kaza yükümlülüğü yoktur. Bu konuda İslâm hukukçuları görüş birliği içerisindeyler. Hanefî mezhebine göre, ramazan ayının herhangi bir günü, gündüz veya gece içerisinde kısa bir süre de olsa iyileşen kimsenin bu ay içerisindeki oruçlarını kaza etmesi gerekmektedir. İmam Halvânî'ye (ö. 452/1060) nispet edilen bir görüşe göre ise ramazan ayının ilk gecesi tamamlandıktan sonra akıl hastalığına yakalanan ve ramazan boyunca bu hastalığı devam eden kimsenin kaza mükellefiyeti oluşmaz. Çünkü oruç, bu ayın ilk gecesinde değil gündüzünde –imsâktan güneş batıncaya kadar-tutulmaya başlanmaktadır. Bundan dolayı geceleyin kişinin akıl hastası olup olmaması sonucu

⁵¹ Hasen b. Ammâr eş-Şürünbülâfî, *Merâkı'l-felâh* (b.y.: Mektebetü'l-‘Asriyye, 2005), 168; Meydânî, *el-Lübâb*, 1/101.

⁵² Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 1/135; Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik Ali H* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2/91; Dâmâd Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 1/146.

⁵³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/368.

⁵⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr A.K.*, 4/268.

değiştirmemekte, o yılki ramazanı tutamamış sayılmaktadır. Ramazan ayının gecelerinde iyileşip gündüzlerinde hastalığı devam eden akıl hastası, kazadan sorumlu tutulamaz.⁵⁵

Oruçta imtidâdın gerçekleşeceği süre, akıl hastalığının ramazan ayı boyunca sürmesidir. Dolayısıyla ramazanın bir bölümünde iyileşen kişinin durumunda, imtidât şartı gerçekleşmeyeceği için tutulamayan oruçların kaza edilmesi gerekir. Buna karşın, ramazan orucuna başlayan kişi, ilk günkü oruca başlamadan aklî melekelerini kaybetse ve akıl hastalığı bu şekilde bütün ramazan boyunca sürse bu kişinin tutamadığı oruçları kaza etmesi gerekmez. Bu örnekte imtidât şartı gerçekleşmiş olup imsâktan önceki zaman dilimi, oruca dâhil değildir. Bir başka örneğe göre ise akıl hastası olarak ramazan ayına girmiş olup oruç tutmayan bir kişi, ramazanın içerisindeki bir günde iyileşip tekrâr aklını kaybetse sonrasında, ramazan ayının son günü niyet etmeden önce aylısa imtidât gerçekleşmediği için tutamadığı günleri kaza etmesi gerekir. Oruç, yılın belli bir döneminde tutulduğu için bir aya mahsus gibi görünse de aslında her yıl eda edilmesi gereken yıllık bir farzdır. Orucun bir Ramazan'dan diğer Ramazan'a kadar olan dönemdeki günahlara keffâret olacağı ve ramazanla birlikte şevvâl ayından tutulan altı gün oruçla kişinin bütün seneyi oruçlu geçirmiş gibi sevap alacağına dair hadisler⁵⁶, ramazanın yıllık bir ibadet olduğunun göstergesidir. Ayrıca her ne kadar burada tekrâr şartı olmasa da imtidât ve istîfâ söz konusudur. Oruçta imtidâtın gerçekleşmesi, kişinin elinde olmayan semâvî özrün ramazan ayının tamamını kapsamıyla mümkündür. Bunun en açık göstergesi ise özrün şevval ayı girdiğinde de devam ediyor olmasıdır. Gerçek mada ikinci bir ramazan ayının gelmesine gerek yoktur. Çünkü farz olan orucun vaktinin bitmesiyle kazaya kalan oruçlar “çok” kabul edilmektedir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un namaz konusundaki imtidât anlayışı, namaz cinsinin süresinin bitmesi, yani 24 saatten fazla bir vaktin geçmesi olup İmam Muhammed'in şart koştuğu altıncı vaktin çıkması söz konusu değildir.⁵⁷

Fıkıh kitaplarında, ramazanın bir bölümünde iyileşen kişinin durumu hakkında birçok ayrıntıya temas edilmiştir. Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde esas kabul edilen görüş ve İmam Züfer ile Ebû Sevr'e (ö. 240/854) göre, ehliyetleri olmadığı için genel kural çerçevesinde, akıl hastası olup ramazan ayının bir bölümünde iyileşen kişinin geçmiş günleri kaza etmesi zorunlu değildir. Kural olarak (kıyas), ibadeti edâ etmeleri

⁵⁵ Üsmendî, *Tarîkatü'l-hilâf*, 33; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr AK*, 4/268, 377; Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 4/1262, 1263; İbrahim Kâfi Dönmez, “Cünûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/8/127.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Savm”, 58-59.

⁵⁷ فَكَانَ الْجِشْسَ كَالْمَتَكْرِرِ يَتَكَرَّرُ وَفِيهِ وَيَتَأَكَّدُ الْكَثْرَةُ بِهِ فَلَا حَاجَةَ إِلَى اِغْتِبَارِ تَكَرَّرِ حَقِيقَةِ الْوَاجِبِ bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/267; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/160.

gerekmeyen kişilerin kaza etmesi de gerekmez. Alâüddîn Üsmendî'nin (ö. 552/1157) ifade ettiği üzere, genel kural böyle olmakla birlikte Hanefîler, bu kişileri oruçlu iken bayılanlara kıyaslayarak, tutamadıkları günlerin orucunu tutmaları gerektiğini savunmuştur. Kişiye oruç farz olmadığı hâlde kazasının farz olmasının sebebi *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* ayetindeki hitapta oruç mükellefiyeti geneli kapsayacak şekilde (âmm), imana bağlanmıştır. Akıl hastaları da mümindir. Dolayısıyla onlara da esas itibarıyla oruç farzdır. Daha sonra ortaya çıkan akıl hastalığı dolayısıyla bu zorunluluk ortadan kalkmıştır. Bunun içindir ki iyileştikleri zaman baştaki duruma gelecekleri için zimmetlerindeki bu sorumluluğun düşmesi amacıyla orucu kaza etmeleri gerekir. Kendisine ibadet farz olan bir kişi, baygınlık gibi geçici bir ehliyet kaybı durumunda, edâ edemediği bir ibadeti kaza ederek, zimmetindeki borcu düşürmesi gerekir.⁵⁸ Dolayısıyla, akıl hastalığının gün boyunca devam etmesi durumunda o günün kaza yükümlülüğü düşmekte, gün içinde iyileşmenin gerçekleşmesi durumunda o günün kazası gerekli iken, geçmiş günlerin kazaları zorunlu olmamaktadır. Mâlikî mezhebinde bir görüş de bu istikamettedir. Ancak Ahmed b. Hanbel'den gelen bir görüşe, İmam Şâfiî'nin eski görüşüne ve Mâlikî mezhebinin meşhur görüşüne göre, ister aslî olsun isterse ârizî olsun, akıl hastalığı yıllarca sürse de geçmiş oruçların kaza edilmesi gerektiği şeklindedir.⁵⁹ Mâlikî mezhebinde İmam Mâlik'ten rivayet edilmekle birlikte mezhepte hâkim hâle gelmeyen bir görüşe göre ise on sene ve daha fazla orucun akıl hastalığı sebebiyle tutulmaması durumunda kaza mükellefiyeti düşmektedir.⁶⁰

Ramazanın bir bölümünde iyileşen akıl hastasının tutamadığı oruçları kaza etmesi hususunda Hanefîler ile Şâfiîler aynı sonuca ulaşmakla birlikte bunu farklı hukukî gerekçelerle temellendirmektedir. Hanefîler bu hükmü *nefsü'l-vücûb* ile *vücûbü'l-edâ* ayrımı üzerinden açıklarken, Şâfiîler orucun kazasının meşakkat doğurmamasını esas almaktadır. Ayrıca, farz bir ibadetin hükmü, yapanın sevaba terk edenin azaba müstahak olmasıdır. Bu kural, ehliyetleri olmadığı için akıl hastaları için geçerli değildir. Uyan ve baygın kişilerde ise şâriin hitabını anlayıp emredilen ibadeti yerine getirmeyi sağlayan akıl yetisi mevcut olmakla birlikte, aklî melekeler fiilî olarak kullanılabilir durumda değildir. Burada esas alınan ayrım, Hanefîler'in sözü edilen kişiler bakımından ibadetin aslî'l-vücûbunu kabul etmeleri, Şâfiîler'in ise *vücûbü'l-edânın* bulunmadığını benimsemeleridir. Hanefîler ramazanın bir bölümünde iyileşip şâriin teklîfine muhatap

⁵⁸ Üsmendî, *Tarikatü'l-hilâf*, 34.

⁵⁹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/463, 464; Abdullah b. Ahmed Muvaffukuddîn ibn Kudâme, *el-Muğnî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 3/33, 95-96; Ahmed b. İdris el-Karâfi, *ez-Zahîre* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 2/495; Dönmez, "Cünûn", 8/8/127.

⁶⁰ Karâfi, *ez-Zahîre*, 2/495.

olan kişilerin tutacakları orucu, müvessa' farzlara⁶¹ benzetmiştir. Akıl hastalarının şâriin hitabına muhatap olmayışı konusuna gelince, şâriin hitabını anlama (fehîm) ve emredilen fiili yapabilme (kudret) içine alması, şu anda hemen (fi'l-hâl) söz konusu olabileceği gibi genel olarak (fi'l-cümle) da söz konusu olabilmektedir. Akıl hastasının ramazanın bir bölümünde iyileşmesi durumunda hitabı anlama ve yapabilme yetisi, bu kişilerin iyileşmesi nedeniyle genel olarak elde eder. Dolayısıyla bu kişiler, şâriin hitabına muhatap kabul edilir.⁶² Örnek vermek gerekirse beş vakit namaz, müvessa' vacip sınıfındadır. Bu namazların vaktinin girmesiyle namazını kılmayan bir kişi, azaba müstahak olmaz. Çünkü namaz, geniş zamanlı bir ibadettir. Buna karşın ramazan orucu, dar vakitli bir farzdır. Buna göre, ramazan orucunun vakti girince, mükellefin bu orucu tutmaması ya da hem bu orucu hem nafîle başka bir orucu tutması düşünülemez.⁶³

Cünûn-u aslî, yani akıl hastası olarak bulûğa erip ramazan ayının ortasında iyileşen kişi, İmam Muhammed'e göre, bulunduğu ramazanın geçmiş günlerinin kazasını yapması gerekmez. Bu kişi, şâriin hitabına ilk kez muhatap olduğu için o günlerde çocuk gibi kabul edilerek kaza sorumluluğunun olmadığı kabul edilir. Genel kural böyle olmasına rağmen Ebû Yûsuf, bu kişinin tutamadığı oruçları kaza etmesi gerektiğini savunmuştur. Çünkü cünûn-u aslî ile cünûn-u ârizî arasında farklı hükümler söz konusu değildir. Bu konuda Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayetin olmayışı, sonraki dönem âlimlerini Ebû Hanîfe'nin usulüne göre hükmün ne olacağı konusunda fikir ayrılığına sürüklemiştir. Bununla birlikte sahih olan görüşe göre, cünûn-u aslî kabul edilen bir kişi, ramazanın bir bölümünde iyileşirse tutamadığı oruçların kazasını tutması gerekmez.⁶⁴

5.3. Zekât

Hanefî mezhebi dışındaki üç mezhebe göre, akıl hastalarının zekât mükellefiyeti üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır.⁶⁵ Hanefî mezhebine göre ise akıl hastalığının bir yılı kapsamaması durumunda *imtidât* ve *tekrâr* gerçekleşmemekte, dolayısıyla kişi için o yılın zekât yükümlülüğü doğmaktadır. Çünkü zekâtta *tekrâr* sınırına ulaşılması, ikinci senenin gelmesiyle gerçekleşir. Fakat Ebû Yûsuf'tan nakledilen diğer bir rivayete göre, zekât konusunda imtidâtın gerçekleşmesi için bu engellerin yılın yarısından fazlasında

⁶¹ Beş vakit namaz gibi farz kılınan ibadetin vaktinde kendi türünden başka ibadetleri yapmaya imkan veren farz türüdür.

⁶² Üsmendî, *Tarîkatü'l-hilâf*, 34, 35.

⁶³ İbrahim Kâfi Dönmez, "Vâcip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/42/412.

⁶⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/88.

⁶⁵ Abdülvehhâb b. Ali Kâdî Abdülvehhâb, *Kitâbü't-telkîn* (Fas: Dâru Ebî Rakrak, 2007), 57; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 3/152, 153, 351; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/488,489; Muhammed b. Abdîrrahim Safiyyüddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl* (Mekke: Mektebetü't-Ticâriye, 1996), 3/1121, 1122.

devam etmiş olması yeterlidir. Dolayısıyla, hastalığın yılın yarısı kadar veya daha az bir süre devam etmesi durumunda zekât sorumluluğu devam etmekte, yılın yarısından fazla sürmesi durumunda ise sorumluluk düşmektedir. Diğer görüşün esas alınması durumunda ise zekât mükellefiyetinin düşmesi için akıl hastalığının yılın tamamı boyunca sürmesi gerekir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den rivayet edilen diğer bir görüşe göre ise kişinin yıl içerisinde kısa bir süre dahi iyileşmesi, zekât farziyetinin oluşması için yeterlidir. Geçici bir cinnet nöbeti geçirip ardından iyileşen kimse, zekât mükellefiyeti konusunda sağlıklı kimseler gibi kabul edilmektedir. Aslî akıl hastalığı bulunan kişinin bulûğ çağına ulaştıktan sonra bir yıl geçmeden iyileşmesi durumunda zekâtla mükellef olup olmayacağı hususunda ise Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed arasında ce-riyan eden ihtilafa daha önce işaret edilmişti.⁶⁶

Geçici bir akıl hastalığı yaşayıp altı ayın sonunda sağlığına kavuşan kimse, İslâm âlimlerinin ortak kararına göre zekât ibadetinden sorumludur. Çünkü özür kabul edilen akıl hastalığı, zekâtın farz olması için gereken bir yıllık süre dolmadan sona ermiştir. Dolayısıyla zekât yükümlülüğünü ortadan kaldıracak bir hukuki gerekçe kalmamıştır. Akıl hastalığı on bir ay sonra sona ererse, İmam Muhammed'e göre zekât ödenmesi gerekir. Çünkü ona göre, sonradan ortaya çıkan (ârizî) ile doğuştan gelen (aslî) akıl hastalığı arasında fark yoktur; her iki durumda da hastalık, bir yıllık süreyi tamamlamadan sona ermiştir. Ebû Yûsuf'a göre ise akıl hastalığı, imtidât ettikten sonra ortadan kalktığı için mükellefiyet de düşmüştür.⁶⁷

Zekât ibadetinde imtidât, İmam Muhammed'e göre özrün bir yılı (havl) kapsamıdır. Çünkü zekâtlar tekrâr sınırına ikinci senenin gelmesiyle girmektedir. Ebû Yûsuf'tan gelen diğer rivayete göre ise imtidât, bu engelin altı aydan fazla sürmesi (yani yılın çoğunluğunu kapsamaması) durumunda gerçekleşir. Çünkü zekâtın kişiye farz olmasının tam süresi bir yıl olsa da bu süreç, çok uzun bir zaman dilimini kapsar. Mükellefe kolaylık sağlamak amacıyla, bir yılın büyük kısmını kapsayan süre olan “senenin çoğu” esas alınmıştır. Bu durumda akıl hastalığı altı aydan fazla devam eden kişinin zekât mükellefiyeti ortadan kalkacaktır. Ebû Yûsuf'un meseleye fıkıhın kolaylaştırıcılık ilkesi çerçevesinde yaklaşması, namaz örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Ebû Yûsuf namazda imtidâdı, beş vakit namaza ilaveten yeni bir namaz vaktinin başlamasıyla değil, 24 saatın üzerine kısa bir sürenin geçmesiyle gerçekleşmiş kabul ettiğine daha önce temas

⁶⁶ Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' A.K* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/82, 83; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr A.K*, 4/268-378; İbnü'l-hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159; Kâkî, *Câmi'ü'l-esrâr*, 4/1264; Ferfûr, *el-Müzhep*, 2/416, 418; Dönmez, “Cünûn”, 8/8/128; Ramazan Ayvalı, “İslâm'da Engellilerle İlgili Bazı Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu* (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 129.

⁶⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr A.K*, 4/268, 269; İbnü'l-hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/159.

edilmişti. Çünkü ona göre namazın vaktini esas almak, namazın kendisini esas almaktan daha kolay bir yöntemdir.⁶⁸

5.4. Baygınlık ve Uyku Hâlinin Kaza Sorumluluğuna Etkisi

İmtidât ve tekrâr teorisi üzerine yapılan bu çalışmanın akıl hastalığından sonra etkilerinin gözüktüğü en önemli konu, baygınlık ve koma hâlleridir. İmtidât teorisi bağlamında, oran olarak fıkıh kitaplarında akıl hastalığı daha fazla işlense de baygınlık (iğmâ) hâlleriyle ilgili örnekler de oldukça fazladır. Baygınlık, aklî melekeleri zayıflatan ama ortadan kaldırmayan bir hastalık durumu olduğu belirtilmişti. Akıl hastalığında (cünûn) ise aklî melekeler ortadan kalkmaktadır.⁶⁹ Baygın, akıl hastası ve imâ ile dahi namaz kılamayan kişilerden kaza sorumluluğu, kazaya kalan namazların altı vakti dolurması ya da 24 saati aşmasıyla ortadan kalkmaktadır.⁷⁰

Kaza sorumluluğu noktasında, farklı özür türleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, çocukluk devresi olup *aşırı uzayan/yaratılış itibariyle (hilkaten) uzayan özür (mümted cidden)* diye adlandırılmaktadır. Bu dönemde kılın(a)mayan hiçbir namazın kaza sorumluluğu yoktur. Uyku gibi hâllerin örnek gösterilebileceği *aşırı kısa (kâsır cidden)* olarak adlandırılan ikinci özür durumunda, uyuyakalındığı için kılınamayan tüm namazların kaza edilmesi gerekir. Bu özür durumu, kaza sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Bir de baygınlık gibi ikisinin arasında bir özür durumu vardır. Baygınlık uzarsa *aşırı uzayan* özrünün hükümlerine, kısa sürerse *aşırı kısa* özür durumlarına kıyas edilir. Bu türde edâ edilemeyen ibadetlerin kazası gerekir.⁷¹

Baygınlığın uzun sürmesi durumunda, bayılan kişi akıl hastalığı ve çocukluk dönemine ilişkin hükümlere tâbi olur. Baygınlık kısa sürerse uyku hükümleri geçerli olup kişinin kaza sorumluluğu ortadan kalkmaz. Uyku genelde kısa sürdüğü için kaza sorumluluğunu ortadan kaldırmamaktadır. Uyku hâli 24 saatten fazla da sürse kaza mükellefiyetini mutlak manada ortadan kaldırmaz.⁷² Baygınlığın uzun ya da kısa olarak nitelenmesini belirleyen husus, baygınlık dönemindeki namazların tekrâr sınırına girip girmediğidir. Namazlar, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre tekrâr sınırına 24 saat geçtikten sonra, oruçta ise ramazan ayının geçmesiyle girmektedir. 24 saatin hesaplanmasında namazlar değil, bir günlük sürenin dolması esas alınır.⁷³

⁶⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/268.

⁶⁹ İbn Nüceym, *Bahrü'r-râik* A.K., 1/41.

⁷⁰ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 1/246.

⁷¹ Haddâd, *el-Cevhere*, 1/80; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 1/341.

⁷² İbn Nüceym, *Bahrü'r-râik* A.K., 2/127.

⁷³ Serahsî, *Mebûsât*, 1/217; Merginânî, *el-Hidâye*, 1/78; Mahmûd b. Ahmed Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2004), 2/145.

Kaza mükellefiyetinin düşmesi için kişinin yaşadığı aklî melekelerin gitmesi durumunun onun eylemiyle gerçekleşmemesi, yani özrün semâvî bir ârıza olması gerekmektedir. Aksi takdirde, alkol alıp 24 saatten fazla bilinç kaybı yaşayan kişinin kaza sorumluluğu, eylemin mâsiyet oluşu ve failin kolaylaştırma ilkesinden yararlanamaması kuralının esas oluşundan dolayı devam etmektedir. Yaptığı eylemin günah oluşu sebebiyle, çocuk düşürmek için ilaç alıp lohusa olan kişinin kaza sorumluluğu devam etmektedir. İmam Muhammed'e göre benç ve ilaç gibi (Gıda zehirlenmesi de buna kıyas edilebilir.) mubah bir gıda alımından kaynaklı uzun süreli baygınlıklar, hastalık kaynaklı baygınlığa benzediği için imtidât eden baygınlık durumlarında kaza sorumluluğu düşmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre ise kişinin kendisinin sebep olduğu değil elinde olmayan semâvî bir afet kaynaklı bayımlar, kaza sorumluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Bu bağlamda, bir hayvan ya da başka bir insan kaynaklı gelişen ani korkular sebebiyle 24 saatten fazla süren yani imtidât eden baygınlık durumlarında ittifakla kaza sorumluluğu düşmektedir. Bu durum, kişinin psikolojik ve ruhi anlamda bir zayıflığını gösterir ki bu da bir çeşit hastalık sayılmaktadır.⁷⁴

Baygın veya uzun süre bilinç kaybı altında yatan bir kişi, bazen ayılıp tekrar eski hâline dönüyorsa bu kişinin baygınlığının devam edip etmemesi hususundaki görüşler şu şekildedir: Baygınlık hâlinde ayılan kişinin ayık olduğu belli bir zaman dilimi varsa bu kişinin önceki baygınlık süresi artık dikkate alınmaz. Fakat bir an ayılıp mantıklı ve tutarlı söz söyleyen sonra da tekrar uzun süreli bilinç kaybı haline geçen kişilerin baygınlığının devam ettiği varsayılır.⁷⁵

Baygınlığın namaz ibadeti üzerindeki etkileri şu şekildedir: Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre baygınlık, 24 saat yahut ondan daha kısa bir zaman sürerse bu vakit dilimi içerisinde kılınamayan namazların kazası gerekmektedir. İmam Muhammed'e göre ise altıncı vakitten sonra, tekrâr ilkesi gereği, zorluk oluşacağı için bu namazların kazası gerekmez. Beş vakit ve altındaki namazların ise kazası gerekir. Şâfiî mezhebinde ise baygınlığın bir vakit sürmesi, kaza sorumluluğunun düşmesi için yeterli olduğu için kılınamayan bu namazların kazası gerekmez.⁷⁶ Esas itibarıyla genel kurala göre, kişi baygınlık hâlinde aklî melekelerini geçici de olsa kaybettiği için ibadetlerden sorumlu tutulaması gerekirdi. Bu konuda, sahâbeden dört vakit boyunca baygın olup ayıldığında namazlarını kaza eden Hz. Ali (bir rivayette Ammâr b. Yâsir) ve 24 saat boyunca baygın

⁷⁴ Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/402; Emîr Pâdişâh, *Teysîrû't-tahrîr*, 2/267; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217.

⁷⁵ İbn Nüceym, *Bahrü'r-râik A.K.*, 2/127; Emîr Pâdişâh, *Teysîrû't-tahrîr*, 2/267; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217.

⁷⁶ عَنْ عَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ، «أَنَّهُ أَغْمِيَ عَلَيْهِ أَرْبَعُ صَلَوَاتٍ، ثُمَّ أَفَاقَ فَقَضَاهَا» bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Salât”, 279. Konuyla ilgili Ammâr b. Yâsir ile alakalı rivayete rastlanılmıştır. Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/401; Abdülfettâh b. Muhammed el-Musaylihî, *Cami'ül-mesâil ve'l-kavâ'id* (Mısır: Dâru'l-Lü'lü', 2022), 1/379.

hâlde olan Ammâr b. Yâsir'in ayıldığında namazlarını kaza etmesi, Abdullah b. Ömer'in ise üç gündüz ve üç gece (bir rivayette bir ay) baygınlık sonrasında namazlarını kaza etmemesi yönündeki rivayetler,⁷⁷ Hanefîler'i bu konuda istihsan yapıp 24 saat veya daha kısa süren baygınlık ve bilinç kaybı hâllerinde kılınamayan namazların kaza edilmesi gerektiği görüşüne sevk etmiştir. Bu da bir sahâbînin görüşünün, kendi devrinde bir muhalifi olmadıkça mezhebin genel kuralından (kıyas) daha güçlü bir delil sayıldığını, dolayısıyla istihsan yapmak için bir ölçüt oluşturduğunu göstermektedir.⁷⁸

Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbelîler'den bir görüşe göre baygın kişiler, namazın edâ edileceği vaktin bir bölümünde ayılmadığı müddetçe bu hâlde iken kılamadıkları namazları kaza etmelerine gerek yoktur. Bu görüşün dayandığı delil şudur: “*Nifâs kanı gibi çoğu, ibadetin kişiye farz oluşunu kaldıran şeyin azı da ortadan kaldırır.*” Buna göre, baygınlık ya da akıl hastalığının uzun sürmesi ibadet sorumluluğunu ortadan kaldırıyorsa kısa sürmesi de kaldırmaktadır.⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, baygınlığın hiçbir şekilde namazların kaza edilmemesi için bir gerekçe olmadığını belirtmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Hanefî literatüründe dağınık biçimde yer alan imtidât ve tekrâr kavramlarını sistematik bir teori çerçevesinde ele alarak bu kavramların ibadetlerde kaza sorumluluğunu belirleyen temel ölçütler olduğunu ortaya koymuştur. Böylece klasik kaynaklarda farklı başlıklar altında zikredilen hükümler arasındaki ilişki görünür hâlde getirilmiş; imtidâtın hükmün illeti, tekrârın ise bu illeti görünür kılan objektif ölçüt olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca belirli bir fikhî meselenin çözümünü açıklamakla kalmamakta, Hanefî mezhebinin ibadet hukukunda kullandığı metodolojik düşünce biçimini de ortaya koymaktadır.

Çalışma, akıl hastalığı ve baygınlık özelinde geliştirilen imtidât teorisinin yalnızca namazla sınırlı bir yaklaşım olmadığını; oruç ve zekât gibi farklı ibadetlerde de aynı hukukî mantığın işletildiğini göstermektedir. Böylece Hanefî mezhebinde ibadet yükümlülüğünün sona ermesi, sadece özrün varlığına değil, özrün ibadetin tabii periyodunu aşarak tekrar sınırına ulaşmasına bağlanmaktadır. Bu durum, mezhebin

⁷⁷ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ أَعْبَى عَلَيْهِ سَهْرًا فَلَمْ يَقْضَ مَا فَاتَهُ. أَنَّ عَمَّارَ بْنَ يَاسِرٍ رُمِيَ، فَأُعْمِيَ عَلَيْهِ فِي الظُّهْرِ، وَالْعَصْرِ، وَالْمَغْرِبِ، وَالْعِشَاءِ، فَأَفَاقَ بَضْفَ اللَّيْلِ، فَصَلَّى الظُّهْرَ، ثُمَّ الْعَصْرَ، ثُمَّ الْمَغْرِبَ، ثُمَّ الْعِشَاءَ bk. Ebû'l-Hasen 'Ali b. 'Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), “Cenâiz”, 10; Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk, *el-Musannef* (b.y.: Dârü't-Te'sîl, 2013), 3/192.

⁷⁸ Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf, 1994), 3/361; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/217.

⁷⁹ Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/402; Musaylihî, *Cami'ü'l-mesâil ve'l-kavâ'id*, 1/379, 2/329.

meşakkat ilkesini sübjektif değerlendirmeler yerine objektif ve denetlenebilir ölçütlerle temellendirmeye çalıştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hanefî mezhebinin dikkat çeken ictihâdî faaliyetlerinden birisi, şifa ile sonuçlanan kısa süreli akıl hastalığı ve baygınlık gibi özür dönemlerinde edâ edilemeyen ibadetler için kişilerin ibadet sorumluluğunun bulunup bulunmadığına dair geliştirmiş olduğu imtidât nazariyesidir. Hanefîler, imtidât teorisi çerçevesinde hassas ölçütler geliştirmiş ve bu ölçütlere ilişkin ayrıntılı hukukî tartışmalar yürütmüştür. Bu çalışma, Hanefî literatüründe dağınık biçimde yer alan imtidât ve tekrâr kavramlarını ilk defa müstakil ve sistematik bir teori çerçevesinde ele alarak, akıl hastalığı ve baygınlık sebebiyle edâ edilemeyen ibadetlerin kaza sorumluluğu meselesine bütüncül bir çözüm sunmaktadır.

Özür dönemindeki ibadetlerin kaza sorumluluğu noktasında Hanefî mezhebi ve diğer mezheplerin görüşlerinin iki farklı noktada toplandığı bulgusuna ulaşılmıştır. İmam Züfer'in de yer aldığı Hanefî mezhebi dışındaki fıkıh âlimlerine göre, akıl hastalığının namazda bir vakit, oruçta ise bir gün sürmesi durumunda edâ sorumluluğu, buna bağlı olarak da kaza sorumluluğu düşmektedir. Hanefî doktrininde ise kaza sorumluluğu ancak özrün imtidât ve tekrâr etmesi durumunda düşmektedir. Mezhep içerisinde imtidât ve tekrârın sınıрыyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır: Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre akıl hastalığı ve baygınlık durumunda kazaya kalan namazların üzerinden 24 saatten fazla bir zaman geçmedikçe kişinin kaza sorumluluğu düşmemektedir. 24 saati geçtiğinde ise kazaya kalan namazlar tekrâr etmiş olacağı için imtidât gerçekleşmiş olmaktadır. İmam Muhammed'e göre ise namaz ibadetinde kaza sorumluluğu, akıl hastalığı ve baygınlık gibi bir özrün tam altı namaz vaktini kapsamadığı, diğer bir ifadeyle altı vakit boyunca sürmediği müddetçe düşmemektedir. Bunun bir sonucu olarak bayılan ya da aklî melekelerini yitiren bir kişinin üzerinden altı namaz vakti geçerse bu kişi kazadan sorumlu tutulamaz. Neticede İmam Muhammed'e göre tekrâr, namaz vakitlerinin tekrarı, diğer iki İmama göre ise 24 saatlik zaman dilimlerinin tekrarıdır.

Hanefîler'in geliştirdiği imtidât teorisi, akıl hastalığı ve baygınlık gibi durumlardan kurtulan bireylerin kaza sorumluluğunun kalkması noktasında Şâfiî mezhebine göre daha sıkı şartlar ihtiva etmektedir. Şâfiî mezhebinin savunduğu, kaza sorumluluğunun düşmesi için özrün bir ibadet vaktini kapsamaması, her ne kadar kolay bir çözüm olsa da ibadetlerdeki ihtiyat ilkesine aykırıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere, Hanefî mezhebi içerisinde imtidâtın sınırını belirlemede iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu noktada imtidâtın sınırının ibadetin sayısı ile değil de 24 saatlik zaman dilimlerinin geçmesi olarak belirlendiği görüş, kolay tespit edilebilir olma açısından daha uygundur. İbadet vakitlerinin belli bir sayıya ulaşmasının şart koşulduğu görüşün ise ihtiyat ilkesi

açısından daha uygun olduğu görüşündeyiz. Genel olarak ifade etmek gerekirse Hanefîler'in özür dönemlerinde edâ edilemeyen ibadetlerin kaza sorumluluğuyla alakalı görüşlerinin, ibadetlerde benimsenmesi esas olan ihtiyat ilkesi açısından tercihe daha elverişli olduğudur.

Sonuç itibarıyla imtidât ve tekrâr nazariyesi, Hanefî hukuk düşüncesinde ibadet yükümlülüğü ile kolaylaştırma ilkesi arasında kurulan dengeyi açıklayan özgün bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu nazariye, bir taraftan ibadetlerde ihtiyat ilkesini korurken diğer taraftan uzun süreli özür hâllerinde ortaya çıkabilecek aşırı meşakkatî hukukî bir ölçüye bağlamaktadır. Dolayısıyla imtidât teorisi, yalnızca klasik fûrû tartışmalarını açıklayan teknik bir kavram değil; Hanefî usûl anlayışının illet, hikmet, meşakkat ve ihtiyat ilkelerini birlikte işleten metodolojisini yansıtan bütüncül bir hukuk teorisi olarak değerlendirilmelidir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler./The authors declare no competing interests.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler./The authors received no financial support for this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: C1 (Araştırmanın Tasarımı/Conceptualization): AHB, AK; C2 (Kaynak ve Veri Toplama/Resources & Data Curation): AHB; C3 (Metodoloji ve Analiz/Methodology & Analysis): AK; C4 (Makalenin Yazımı/Writing, Original Draft): AHB; C5 (İnceleme ve Tashih/Review & Editing): AK.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr* AK. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Abdülazîz el-Buhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr*. b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Abdürrezzâk, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. b.y.: Dârü't-Te'sîl, 2013.
- Ahmed Muhtar, Abdülhamid. *Mu'cemü'l-lügati'l-'Arabiyyeti el-Mu'âsira*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Ali el-Kârî, Nûrüddîn Alî b. Sultân. *Fethu bâbi'l-Înâye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Apaydın, H. Yunus. "İhtiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/577-579. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

- Ayvalı, Ramazan. “İslâm’da Engellilerle İlgili Bazı Hükümlerin Değerlendirilmesi”. *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*. 108-131. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012.
- Bedrüddîn el-’Aynî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi’l-Hidâye*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2000.
- Bedruddîn el-Aynî, Mahmûd b. Ahmed. *Minhatü’s-sülûk*. Katar: Vizaretü’l-Evkâf, 2007.
- Burhânüddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtü’l-Burhânî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2004.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *el-Füsûl fî’l-usûl*. Kuveyt: Vizaretü’l-Evkaf, 1994.
- Cezîrî, Abdurrahmân. *Kitâbü’l-fikh*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1999.
- Dâmâd Efendi, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mecma’u’l-enhur*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328.
- Dârekutnî, Ebû’l-Hasen ‘Ali b. ‘Ömer. *es-Sünen*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Cünûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/125-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Vâcip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/410-414. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd es-Sicistanî, Süleymân b. el-Eş‘as. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin. *Teysîrü’t-tahrîr*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1983.
- Ferfûr, Veliyyüddîn Muhammed. *el-Müzhep*. Şam: Mektebetü Dâri’l-Ferfûr, 1999.
- Haddâd, Ebû Bekir b. Ali. *el-Cevheretü’n-neyyire*. b.y. Matbaâtü’l-Hayriyye, 1322.
- Haskefî, Muhammed b. Ali. *ed-Dürrü’l-muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2002.
- Hushuşî, Ahmed. *el-Hamk ve’l-cünûn*. Beyrut: el-Müessesetü’l-Câm’iyye, 1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü’l-muhtâr Ali H*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1998.
- İbn Emîru Hâc, Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve’t-tahbîr*. Bulak: Matbaatü’l-Kübra, 1316.
- İbn Kudâme, Muvaffukuddîn Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1984.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Bahrü’r-râik Ali H*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Bahrü’r-râik A.K*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1998.
- İbnü’l-Hümâm, Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu’l-kadîr*. Mısır: Mustafa Bâbî, 1970.
- Kâdî Abdülvehhâb, Abdülvehhâb b. Ali. *Kitâbü’t-Telkîn*. Fas: Dâru Ebî Rakkak, 2007.
- Kâkî, Muhammed b. Muhammed. *Câmi’ü’l-esrâr*. Riyad: Mektebetü Nizârî, 2005.
- Karâfî, Ahmed b. İdris. *ez-Zahîre*. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.

- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâi'ü's-sanâi'* A.K. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâi'ü's-sanâi'* Ali H. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed. *et-Tecrîd*. Kâhire: Dârü's-Selâm, 2006.
- Kumaş, Ali. *İslâm Engelliler Hukuku*. Rize: STS Yayınları, 2016.
- Kumaş, Ali. *İstitaât*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Mâverdi, Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebir*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Merginânî, Ali b. Ebû Bekir. *el-Hidâye*. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-‘Arabî, 2004.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. Kahire: Matbaâtü Halebî, 1937.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamit. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Füsûlü'l-bedâi'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Musaylihî, Abdülfettâh b. Muhammed. *Cami'ü'l-mesâil ve'l-kavâ'id*. Mısır: Dârü'l-Lü'lü', 2022.
- Pala, Ali İhsan. *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*. İstanbul: Ensar, 2019.
- Safiyyüddîn el-Hindî, Muhammed b. Abdirrahim. *Nihâyetü'l-vüsûl*. Mekke: Mektebetü't-Ticâriye, 1996.
- Şâşî, Ahmed b. Muhammed. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1982.
- Semerkandî, Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-usûl*. Katar: Metâbi'u'-davha, ts.
- Semerkandî, Muhammed b. Ahmed Alâuddîn. *Tuhfetü'l-fukaha*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414.
- Şemsüleimme es-Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Şemsüleimme es-Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1409.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Câmi'ü's-sağîr*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1406.
- Sıgnâkî, Hüseyin b. Ali. *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye*. Medîne: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1438.
- Şürünbülâlî, Hasen b. Ammâr. *Merâkı'l-felâh*. b.y.: Mektebetü'l-‘Asriyye, 2005.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü Merâkı'l-felâh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Üsmendî, Muhammed b. Abdülhamîd. *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf*. Kahire: Dârü't-Türâs, 2007.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *et-Tebyînü'l-hakâik*. Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1314.